

УДК 930.1

ТЕОРІЯ МОДЕРНІЗМУ В КОНТЕКСТІ ОПТИМІЗАЦІЇ СУЧАСНОГО ІСТОРІОПИСАННЯ

Юрій ПРИСЯЖНЮК (Черкаси)

Обґрунтовано доцільність подальшого використання науково-пізнавального потенціалу теорії модернізму для дослідження масової історії, передусім минувшини селянства. У своїх міркуваннях автор спирається на деякі результати дискусії, яка тепер триває в середовищі українських, російських і білоруських фахівців.

Ключові слова: теорія модернізму, модернізація, селяни, уявлення, погляди

Обосновано целесообразность дальнейшего использования научно-познавательного потенциала теории модернизма для исследования массовой истории, прежде всего прошлого крестьянства. В своих соображениях автор опирается на некоторые результаты дискуссии, которая сейчас происходит среди украинских, российских и белорусских ученых.

Ключевые слова: теория модернизма, модернизация, крестьяне, представления, взгляды.

Author grounded reasonability of using scientific-educational potential of theory of modernism to study history of commons, first of all peasantry. Author's opinions are based on certain conclusions of debates among modern Ukrainian, Russian and Byelorussian specialists.

Key words: theory of modernism, modernization, peasants, conceptions, opinions

Операційне застосування теоретичних основ завжди було обов'язковою складовою історично-наукових досліджень. Водночас завдання оптимізації цих технологій ніколи не знімалося з порядку денного. Академік Ярослав Ісаєвич, який нещодавно залишив цей світ, любив повторювати своїм учням, що “кожна теорія – це спрощення дійсності, адже годі знайти щось складніше за хаос” [1, с. 47].

В останні роки українська історіографія вступила в період справжнього методологічного буму, який, можливо, не такий уже й помітний через щонайменше дві причини. По-перше, далеко не всі служителі Клію реагують на цю зміну, лише час від часу долучаються до участі в полеміці, віддаючи перевагу традиційному “підсиленню” своїх досліджень тільки завдяки розширення джерельної бази; по-друге, теоретичні аспекти потребують спеціальних ґрунтовних студій і тут уже в режимі тривіальних історіографічних екскурсів працювати недостатньо. Дискусії, що стали

предметом обговорення цього кола завдань на кількох останніх міжнародних конференціях, проведених в Україні, тому підтвердження [2].

Більше того, маємо підстави вести мову про факт перебування історичної науки в “ситуації революції”, яка по суті є тією ж методологічною революцією. “Її джерела, – як зазначають російські історики Вероніка Високова й Максим Сосновський, – коріняться в невідповідності класичної методології історії сучасному розумінню світу” [3, с. 170]. Звідси постає питання про формування нової загальнонаукової картини світу “на базі універсального еволюціонізму чи універсальної історії” [3, с. 173].

Мета цієї розвідки набагато скромніша й полягає у спробі узагальнити й оптимізувати досвід залучення теорії модернізму в сучасній українській і почасти білоруській та російській історичній науці, тим самим посприяти розширенню діапазону її подальшого використання.

Актуальність запропонованої проблеми спробуємо підкріпити наступними міркуваннями. За визначенням багатьох істориків теорія модернізму становить одну з найвпливовіших методологічних парадигм сучасної історіографії. Справді, її, так би мовити, присутність і вплив можна спостерігати в багатьох національних наукових школах. Тим часом, уряди-годи чуємо й протилежне. Мовляв, теорія модернізму (чи модернізації) не спрацювала. Принаймні, її можливості, як стверджують деякі фахівці, виявилися обмеженими. Такі розмисли прийнято, зазвичай, супроводжувати поширенням песимістичних настроїв, а це, до слова, провокує відмову від досліджень цілої низки перспективних тем. Шкода не така вже й мала, якщо зважити, що перехід від теоретичного рівня до операційного здебільшого відбувається в надто локальних масштабах.

Аби оцінити ту чи іншу пояснювальну модель історії, варто розширити спектр мислення й прискіпливіше поглянути на її системні засади. Отож, у цьому разі першочерговим є тлумачення поняття “культура”. Вона постає “певною глобальністю” (Арон Гуревич), тим невидимим всеосяжним середовищем, у яке занурені всі члени суспільства. Далі міркуємо у форматі принципу/концепту цілісності самого суспільства, на який особливо виправдано й доцільно зважувати, коли виникає потреба пояснювати “інтелектуально пасивний” традиційний (тобто домодерний) світ.

Вихід за межі культури конкретного історичного соціуму для дослідника – річ неприпустима. Водночас культура – цей своєрідний “ефір”, що рясніє безліччю компонентів, аспектів, візій, рефлексій, які перебувають у взаємодії і їх не так уже й легко (нам здається, що в багатьох випадках і не потрібно) сепарувати один від одного. Тож, аби зрозуміти життя, поведінку, те ж повсякдення людей минулого, важливо спробувати відновити смисловий контекст їхньої епохи – притаманні їм уявлення, цінності, стереотипи свідомості, способи оцінок дійсності. А ще зацікавитися різними типами

наявних культур, шляхами їхньої пертурбації в рамках певних форм соціальності.

Робити це напрочуд складно. Передусім тому, що над істориком постійно тяжіють культурні (ментальні, світоглядні, ідеологічні) смисли його епохи. Ну, скажімо, як йому пояснювати події та явища середньовіччя, коли його позбавляють (чи він робить це сам) нагоди тлумачити категорію “бідності” як соціально-економічного становища? Можна навести й свіжіші приклади. На курсах для вчителів-практиків раз по раз можна чути запитання/репліку: “Ну навіщо Ви, пане лекторе, тягнете нас у той постмодерн, нам і у традиції непогано”? Вочевидь, що такі “професійні настрої” дуже підважують плідність діалогів, не кажучи вже про будь-які оптимістичні перспективи проведення дискусій і серйозних наукових студій.

Автора цих рядків ментальність (ширше культура) як предмет дослідження сама собою цікавила мало. Колеги-історики (дніпропетровський дослідник Олександр Михайлюк та ін.), не кажучи вже за філософів, історіософів, психологів, зробили тут незрівнянно більше. Власне наш науковий інтерес чи не завжди був пов’язаний із людьми – селянами як представниками певної історичної спільноти. У цьому сенсі ментальність була трактована як синтезований внутрішній світ, котрий реально існував, діяв, творив, “визначав портретику”; водночас він – своєрідний метод/механізм входження в незрівнянно ширший світ живих людей конкретно визначеного часопростору. У такому контексті йшлося про явище ментальності в найширшому діапазоні зв’язків і впливів, тобто як про центральний аспект історії, що охоплює всі сфери життя. Для порівняння зауважимо: відомий французький історик Жак Ле Гоф схильний давати найпростіше означення цієї категорії – “спільне, що його індивід поділяє з іншими людьми свого часу” [4, с. 163].

Схиляючись до тлумачення історії ментальностей як інтерпретації поняття культури в антропологічному значенні, робимо це на тлі згадуваних вище застережень Я. Ісаєвича. Тому синхронно пропонуємо одне гомологічне уточнення, обравши для цього добре відоме з марксистського вчення “засилля в історії господарства, виробничих відносин” [5, с. 34]. Теза про те, що “економіка визначається культурою, так само як суспільство економікою, а саме суспільство діє як система, що підтримує рівновагу між цими категоріями”, видається цілком аргументованою й прийнятною [6, с. 57]. Прикро, що тільки для надто вузького кола колег-істориків. Зрозуміти логіку запропонованого вочевидь справді важко, позаяк перша співзалежність ще складніша за другу. Щоправда, вчення Карла Маркса пересічний загал служителів Клію в Україні звик також сприймати спрощено, а тому мимоволі шукає це полегшення в альтернативних концептах пояснення історичного процесу.

Теорію модернізму не варто інтерпретувати за логікою лінійного процесу, що означало б буквально “витіснення” традиційного суспільства модерним. Принагідно ще раз нагадаємо, що навіть матеріалістичне розуміння історії, яке за своєю концептуальною сутністю на порядок “стадіальніше” (більш діахронне), не передбачає спрощеного поділу історії на формації. У працях Карла Маркса це положення виписано досить однозначно. І лише запозяті кон’юнктуристи могли дозволити собі писати щось на кшталт вульгаризованого “капіталізм в Україні розпочався 1861 р.”. Навпаки, більшість “формаційників” знаходило, окреслювало чи хоча б здогадувалося про значно ширший діапазон можливостей марксистської парадигми. У нашому “культурологічному” випадку це тим більше потрібно робити. Тому поціновувати теорію модернізму через призму дилеми – вдалим чи ні виявився досвід модернізації конкретної історичної спільноти – видається нам таким же недоречним спрощенням.

Ситуативно зазначимо, що в багатьох наукових текстах поняття “суспільство” і “спільнота” вжито як апіорно тотожні категорії, тоді як ідеться про різні масштаби історично сформованих явищ, що потребує відповідної корекції в термінологічній інструменталізації. Такою ж мірою варто було б розрізняти надмірно громіздку “традицію” з гнучкішими “звичками”, “манерами”, “потребами” тощо.

Коли дослідники стверджують: теорія модернізму не виправдала себе (повністю чи частково) – то це насамперед тому, що саму модерність вони зводять до переліку конкретних критеріїв; за твердженням Ярослава Грицака, до рівня урбанізації, темпів індустріалізації, ступеня суспільної та географічної мобільності, а також масштабів і динаміки зростання освіченості спільноти, її політичної структурованості. Найпоширеніша помилка тут у тому, що критерії модернізації (модерності) застосовують поза “історичною батьківщиною” їхнього виникнення. Іншими словами, методологія й історія (дійсність) у цьому випадку ніби розходяться, існують паралельно й надалі вже не перетинаються.

У зв’язку з цим вважаємо за доцільне бодай фрагментарно повернутися до дискусії, яка мала місце на захисті дисертаційного дослідження “Українське селянство Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як соціоментальна історична спільнота”, що відбувся 15 жовтня 2008 р. у Спеціалізованій ученій раді Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара. Конкретно йшлося про те, що її автор узяв на озброєння (як найзагальніший контекст пропонованого висвітлення проблеми) “досить поширену в сучасній історіографії модернізаційну теорію” [7, с. 397]. Разом із тим було наголошено, що українське селянство не “вписалося” (або “вписалося” лише частково) в модернізаційні процеси, які в ХІХ – на початку ХХ ст. охопили більшість народів Європи. Виникло питання: можливо, українці належать до тих етнічних європейських груп, які взагалі

неспроможні до модернізації? Як вихід, запорізький історик Федір Турченко запропонував глибше проаналізувати тривалий вплив бездержавного становища України на еволюцію соціоментальних характеристик селянства в пореформений період. Постало очевидним також завдання конкретизації ряду категорій, положень і, відповідно, висновків. Предметно йшлося про потребу поглибленого аналізу понять “консерватизм”, “анахронічні ознаки”, “генетизм мислення” та ін. А ще нагальним виявилось, додамо від себе, наукове коригування взаємовпливів умовно зовнішньої (соціальної) та внутрішньої (ментальної) історій [7, с. 397]. Бо, скажімо, чинник відсутності (чи наявності) національної держави десь діяв на селянство безпосередньо (з міркуваннями й пропозиціями Ф. Турченка тут цілком погоджуємося), але десь або в чомусь він уже був присутнім опосередковано й давався взнаки не менш ефективно. Через ту ж таки ментальність, на що під час дискусії вказував львівський історик Леонід Зашкільняк, наголошуючи на схожості й навіть подібності понять “соціоментальна історія” та “ментальна історія”.

У вузькому значенні модерне суспільство може означити не просто соціум, який переживає швидкі зміни, а й спільноту(и), що свідомо(і) цих змін і найголовніше, оцінює(ють) їх позитивно чи навпаки – негативно. У такому разі модерн “по-українськи” не зруйнував стереотипів і мотивів, яким, зазвичай, керується традиційна людина. Скажімо, не відмовившись від сприйняття політики у форматі симпатій/антипатій, відповідних персональних характеристик її лідерів, українській (традиційній) хліборобській спільноті так і не вдалося ні розширити свої уявлення про неї завдяки решту суб’єктів суспільного поступу (підприємців, інтелектуалів), ні виробити модерного розуміння самого явища. Творення модерну відбувалося в той спосіб, що сільський загальний виявився мало причетним до його переваг; основні пріоритети та домінації в поглядах, трактуваннях, діях історично були розставлені без його активної участі. Пасивної, як виявляється, також. Відтак пояснення конкретних сюжетів, фактологічного матеріалу в цілому потрібно робити з урахуванням цієї “культурної відсутності”. Видається ще очевиднішим, що першочергове завдання фахівців полягає в з’ясуванні термінів, передусім синонімічного ряду категорії “культура”. Тобто прояснення тих певних значень, якими люди свідомо чи підсвідомо наділяли свої дії.

Маємо переконання, що теорія модернізму особливо “зручна” для дослідження так званої масової історії, зокрема історії селянства. Цьому сприяє сама сутність найчисленнішої традиційної соціальної верстви. Власне її осілість і циклічність життя, дотримання традицій, звичаїв, мови, віри. Беручи загалом, ідеться про відносно позитивну роль стійкої до іншоетнічних асиміляційних процесів спільноту, котра водночас постає як “джерело” національного формування. І цей традиційний уклад, що домінував не лише демографічно, а й культурно, тривав, як відомо, від “індоевропейських

джерел до 1930-х рр.” [8, с. 185]. При цьому варто погодитися з думкою, що традиційним суспільством називається лише той тип суспільства, де традиція передається від старшого до молодшого покоління безпосередньо (через прямий особистісний контакт) й усно. Адже в такому разі дослідник набагато меншою мірою перестає бути заручником своїх симпатій чи антипатій до історичної верстви як об’єкта дослідження, принагідно уникає “підозрілих ідеологій архетипів”, котрі, на переконання згадуваного Жака Ле Гофа, найтісніше пов’язані “з містифікативними вимислами” [9, с. 7].

Перспективним залишається “співпраця” категорій “культура” й “ментальність”. Відомо, що саме культурологи характеризують ментальність у річищі цивілізаційного підходу. Загальна логіка така, що “ментальність є дух народу, хоча і не тотожний духу історичної культури, але сформований на її основі” [10, с. 115]. Її свого часу дотримувалися відомі вчені – Микола Костомаров, В’ячеслав Липинський, Дмитро Чижевський, Олександр Кульчицький, Богдан Цимбалістий, багато їхніх послідовників, а також знаний швейцарський психоаналітик і лікар-невролог Карл Густав Юнг. Особливість дискурсу в тому, що, зазвичай, культурно-ментальні кодифікаційні характеристики ці науковці пов’язують з етнічними спільнотами, психологічними національними стереотипами. Саме в такому контексті вони схильні говорити про “взаємодію”, “відштовхування”, “незмінність” людей, чи навпаки, певну “спроможність нівелюватися” [11, с. 200]. Це створює підґрунтя для прояснення багатьох “незручних” тем. Приміром такої, перед якою свого часу спасував навіть Сергій Єфремов, коли на початку ХХ ст. відмовився предметно аналізувати глибокі соціально-психологічні й економічні відмінності між українськими селянами й тутешніми (сільськими) євреями. Адже очевидно, що і юдофобство, і юдофільство були й залишаються психологічно звабливішими підходами, хоча й мало можуть зарадити. До речі, про це цілком однозначно писав відомий український публіцист і політик Сергій Шелухін. Повертаючись до проблеми “співпраці” категорій, згадувані “сукупність уявлень, поглядів, почувань”, як і “спільність певної епохи, географічного регіону і соціального середовища”, напевне що виправдано було б диверсифікувати.

Дослідниця Вікторія Храмова називає менталітет “психологічним оснащенням представників певної культури” [11, с. 199]. Це можуть бути не тільки етноси (нації). Адже інформаційний обмін завжди існував у більш складній і строкатій системі комунікації. На нашу думку, давно вже настав час не лише відмовитися від справді політично підозрілих авто/гетеро стереотипних підходів, чому етнічний ґрунт усе ще дає багато поживи, а навпаки – рішуче розширити діапазон “культурного мислення”, заодно змістивши акценти з об’єкта на суб’єкт дослідження.

Ключовою ознакою теорії модернізму є обов’язковість використання міждисциплінарного підходу. Зрозуміло, коли доводиться мати справу з

інтегральними характеристиками людей (нехай навіть локалізованими усною історією, історією знизу, гендерною історією тощо), історики важко обійтися без послуг політологів, лінгвістів, психологів, етнологів, соціологів, не кажучи вже про напрацювання культурологів і філософів [12, с. 121–140, 159–185, 243–266]. Вочевидь варто рішуче позбавлятися тлумачення категорії “культура” в історії, коли “все, до чого причетна людина” сприймалося й пояснювалося майже виключно як додаток до політики, економіки, соціальної сфери.

Отож, є підстави вважати, що теорія модернізму не вичерпала свого практичного (операційного) значення. Доцільність її застосування в історичних наукових дослідженнях пояснюємо далеко не відпрацьованими на сьогодні потенційними можливостями самого категоріального апарату. Напевне що теорія, яку тут узято під захист, не є універсально бездоганною, а тим більше “цілком безгрішною”. І все ж вона претендує на почесне місце в епістемологічному арсеналі нинішніх дослідників, позаяк спроможна об’єктивувати погляд на історію, зокрема й епоху самобутньої української модерності. Відтак посприяти науковому проясненню багатьох тем-табу, адже на сьогодні навіть коректно сформульоване твердження “українське селянство завжди залишатиметься до певних меж “таємничим” для дослідників, бо вони змушені повсякчас споглядати його історію очима людей іншої культури” викликає в багатьох колег необґрунтовану політичну підозрілість.

Культура як служниця історії дає змогу спектрально поглянути на таку відому річ, як “масова культура”. Варто було б також поглибити наше розуміння цього явища, поширити його на політичне життя й у такий спосіб поглянути на “коротке” ХХ ст. як на століття “простих людей” – споживачів культурного продукту, створеного “ними самими і для них” (Наталія Яковенко). Розширення за рахунок союзників – соціології, психології та ін. – уже розпочате й триває, проте зовсім протилежну ситуацію спостерігаємо в ідейно-світоглядній царині. Чільні політичні доктрини, насамперед право- і ліворадикальні ідеологічні течії, посприяли згуртуванню багатьох поколінь у “народи”, “нації”, “робітників”, “селян”, “трудящих”, “експлуатованих” тощо. Власне тому й дотепер люди/маси полюбляють ходити манівцями міфологізованої історії/вибору, тоді як професійна історія/наука покликана, прагне, а вряди-годи й виводить їх на магістральний шлях мислення. При цьому, нагадаємо, науковці несуть безпосередню відповідальність за вдосконалення тільки другого.

Насамкінець укажемо на виразно видиму домінацію ідеї синтезу, єдності глобального бачення, бо “департаменталізація” дослідження історичних подій, явищ, процесів веде до втрати смислів. Теорія модернізму надто продуктивна, коли вона споріднена з культурною антропологією, історією ментальностей (визнаною нині “дещо вузькою”), мікроісторією,

локальною соціальною історією, історією повсякдення, усною історією, а також спектром суміжних гуманітарних наук.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Цитовано за: Портнов А. Історик і традиція // Критика. – 2010. – Число 7–8 (153–154). – С. 47.
2. Див. матеріали: IV Міжнародна наукова конференція “Історична пам’ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття” (27–29 вересня 2010 р., м. Львів), Міжнародна наукова конференція “Історична наука, історична пам’ять і національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі” (21–23 жовтня 2010 р., м. Черкаси) та ін.
3. Высокова В.В., Сосновский М.А. Универсальная история в современной историографии // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 18. – Москва: ЛКИ, 2007. – 400 с.
4. Портнов А. “Західні” категорії в українській пострадянській історіографії: мовні зміни в епоху перекладів // Україна модерна. – 2010. – Число 5 (16). – С. 153 – 182.
5. Жидков В.С., Соколов К.Б. Десять веков российской ментальности: картина мира и власть. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – 640 с.
6. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б. Французька історіографія XX століття. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Львів: Класика, 2001. – 170 с.
7. Турченко Ф.Г. Рецензія: Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси: “Вертикаль”, ПП Кандич С.Г., 2007. – 637 с. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXVII. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – С. 395 – 398.
8. Енциклопедія українознавства: в 11 т. / Репринтне відтворення видання 1955–1995 рр.; гол. ред. В. Кубійович. – Т. 11. Доповнення і виправлення. – Львів: НТШ, 2003. – 398 с.
9. Жак Ле Гофф. Середньовічна уява / Перекл. з фр. Я. Кравця. – Львів: Літопис, 2007. – 350 с.
10. Кизима В. “Незалежність від” чи “незалежність для”? Маргінальна сутність ментальності України // Віче. – 1993. – № 9. – С. 113–118.
11. Шевченко Н.В., Черних І.Д. Менталітет як категорія наукового пізнання духовного світу людини та нації (огляд вітчизняних досліджень) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – К.; Черкаси, 1997. – С. 195–208.
12. Будучыня гісторыі: зборнік артыкулаў па сучаснай гістарыяграфіі / Склад. і навук. рэд. Г. Сагановіч. – Мінск: Медысонт, 2008. – 274 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Юрій Петрович Присяжнюк – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України ЧНУ ім. Б. Хмельницького.

Наукові інтереси: соціоментальна історія селянства, українська система освіти як історичний феномен.